

ROBERT DARNTON: EEN CRIMINEEL GOED VERTELLER OVER DE ZELFKANT DER VERLICHTING

J.C. DENHOLLANDER

Robert Darnton *Mesmerism and the end of Enlightenment in France*,
(Cambridge, Mass, 1968).

*The business of the Enlightenment. A publishing history of the
Encyclopédie 1775-1800*
(Cambridge, Mass., 1979)

Ik moet bekennen dat Darnton's Huizinga-lezing *The Meaning of Mother Goose: History in an Ethnographic Grain* mij tegenviel, temeer daar ik er heel wat van verwacht had¹. Wat mij allereerst tegenviel was, dat Darnton zo weinig op de actualiteit inging. Zoiets verwacht je toch eigenlijk in een dergelijke lezing. Darnton is daar ook niet te beroerd voor, zoals blijkt uit een levendig stuk over het historisch besef in het huidige Polen dat enkele jaren geleden in de *New York Review of Books* verscheen². Maar misschien dacht hij dat hij ter ere van Huizinga met een echte cultuurhistorische beschouwing moest komen. Hier ligt dan de tweede reden voor mijn teleurstelling over de lezing: ik vond het commentaar op de Franse volksverhalen nogal slapjes. Volgens mij ligt de kracht van Darnton ook niet in het beschouwende genre. Ik zie hem veeleer als een echte *fact-finder* en bovenal als een echt verteller. Deze indruk wordt ook bevestigd door de biografische gegevens die Darnton in een interview met Willem Otterspeer heeft verstrekt³.

Darnton vertelt hierin dat hij tijdens zijn vierjarige studie te Oxford -hij is Amerikaan- grote sympathie opvatte voor de Engelse traditie van het empirisme. Wat hem hierin vooral aansprak was het taaie respect voor het 'bewijs', een begrip dat volgens hem de historicus met de detective verbindt. Na de afronding van zijn studie in Amerika werd Darnton misdaadverslaggever in een verloederde voorstad van New York. Hier leerde hij van nabij het louche leven kennen, dat hij later als professioneel historicus zo goed wist te beschrijven in zijn boeken over het laat-achttiende-eeuwse Frankrijk. Achteraf verbindt hij zijn belangstelling voor de volksliteratuur ook met de sensatieverhalen die hij zelf als journalist schreef.

Darnton werkte in Oxford aan een dissertatie over Jacques-Pierre Brissot, bijgenaamd de Warwille, een Girondijns leider die bij het nageslacht de indruk heeft weten te wekken een echte idealist te zijn geweest, een *philosophe* van de daad.

Zo beziet Daniel Mornet hem bijvoorbeeld nog in zijn beroemde *Les origines Intellectuels de la Révolution Française* van 1933⁴. Maar Darnton gebruikte ook andere bronnen dan alleen Brissot's *mémoires* en als een echte detective wist hij allerlei duistere zaken uit diens leven op te diepen. Brissot blijkt een gefrustreerde en rancuneuze *libelliste* te zijn geweest, een occulte dweper, fraudeur en politie-spion. Hij was geen *philosophe* van de daad, maar een *philosophe* van de straat: een *Rousseau du ruisseau* evenals Restif de la Bretonne, die deze fraaie bijnaam kreeg van zijn tijdgenoten, en evenals al die andere bewoners van de Parijse *Grub Street*⁵.

Brissot behoorde als dertiende kind van een provinciale herbergier tot een betrekkelijk grote groep ambitieuze jonge mannen die vervuld van Verlichtingsidealen naar Parijs trokken om aldaar tot het inzicht te komen dat hen slechts het lot van intellectueel proletariër wachtte. De *philosophes* van de eerste generatie zaten al breed uit op de kussens van de academies en de genootschappen en dit betekende in de geprivilieerde wereld van het Ancien Régime dat zij in feite het intellectuele leven beheersten. Dit wekte heel wat wrok en haatgevoelens op bij hun vroegere bewonderaars. Alleen Rousseau bleef over als grote held. Hij was één van hen: een volksjongen die weliswaar nog kans gezien had om te stijgen naar *le monde* maar die tenslotte het mondaine leven aan de kaak had gesteld en aan de zijde van een arbeidersvrouw was teruggekeerd naar de eenvoud van het bestaan.

Darnton heeft zijn niet-uitgegeven dissertatie over Brissot later uitgewerkt tot een briljante korte studie over het intellectuele klimaat in Frankrijk aan de vooravond van de Revolutie, die in 1968 verscheen onder de titel *Mesmerism and the End of the Enlightenment in France*⁶. Uitgangspunt voor deze studie was het feit dat Brissot zich in de jaren voor de revolutie nogal fanatiek had bezig gehouden met het mesmerisme. Dit was een pseudo-wetenschappelijke rage -één van de vele tijdens de jaren 1770-1780- die in Parijs geïntroduceerd was door de Oostenrijkse arts Franz Anton Mesmer. Deze beweerde een zeer fijn fluïdum te hebben ontdekt dat alle lichamen in het heelal omgaf en doordrong. Hij had dit fluïdum niet echt gezien, maar hij leidde zijn bestaan af uit het gegeven van de zwaartekracht: planeten kunnen elkaar toch niet in het luchtledige aantrekken.

Welnu, Mesmer wilde dit fluïdum, dat het hele universum vulde, tegen enige vergoeding aan de Parijzenaren aanbieden. Dat wil zeggen, hij wilde de obstakels in het lichaam, die de vrije doorgang van het *magnétisme animal* belemmerden, opruimen. Hierdoor zouden ziekten verdwijnen en zou de relatie met de universele harmonie hersteld worden. Mesmer bedacht hiervoor verschillende therapieën die alle tot zuiverende crises moesten leiden: het vormen van magnetische kringen, het wrijven van de magnetische polen van het lichaam, het zitten in een tobbe die met een soort antenne de kosmische energie kon opvangen en, niet te vergeten, de hypnose. Voor mensen die in de tijd van de eerste elektrische vonken, luchtballonnen en zuurstofproeven leefden, leek dit helemaal niet gek. Bovendien 'werkte' de therapie: het was een en al *shake, rattle and roll* in de klinieken. Overigens bestaan er nog steeds magnetiseurs en heeft Freud ook het nodige ontleend aan het mesmerisme.

Een grappig boek over de *lunatic fringe* van tweehonderd jaar geleden, zal men misschien denken. Maar nee, Darnton heeft met dit rare onderwerp een zeer interessant knooppunt van historische problemen weten aan te roeren. Bijvoorbeeld wetenschapshistorische problemen, waarover Gillispie heeft geschreven in zijn *The Edge of Objectivity*⁷. Of het probleem van de verhouding tussen rationalisme en irrationalisme in de achttiende eeuw, dat in de laatste decennia steeds meer op de

voorgond is gekomen in de geschiedschrijving⁸. Nog een ander probleem is de invloed van Duitse genootschappen en dan met name de Illuminati in Frankrijk⁹.

Maar de vraag waar het Darnton eigenlijk om gaat betreft de relatie tussen de Verlichting en de Revolutie. Over dit onderwerp is al veel geschreven. Ruwweg gezegd zijn er drie tradities te onderscheiden. In de vorige eeuw legden zowel de liberalen als de conservatieven een directe causale relatie; zij verschilden alleen in hun waardering hiervan. In onze eeuw heeft de marxistische visie vooral opgang gemaakt en dat betekent natuurlijk een afwijzing van idealistische verklaringen: de Verlichting was slechts een onbetekenend cultuurverschijnsel aan de top van de samenleving.

Darnton gaat nu een heel andere kant op. Hij wijst in het begin van zijn boekje op de belangrijke constatering van Mornet, dat Rousseau's *Contrat Social* nauwelijks gelezen werd voor de Revolutie en hij verbindt hier de volgende vraag aan: als dit belangrijke werk niet gelezen werd door de radicalen, welke ideeën spraken hen dan wel aan? Uit zijn onderzoek blijkt dan dat het op zichzelf vrij onschuldige mesmerisme in de handen van radicalen als Nicolas Bergasse en Jacques-Pierre Brissot en hun *Société de l'Harmonie Universelle* uitgroeide tot een gecamoufleerde politieke theorie die veel leek op die van Rousseau. Hoe dat precies in zijn werk ging, kan ik in dit korte bestek niet uiteenzetten. Het is een boeiend verhaal, dat ik van harte kan aanbevelen.

Via zijn onderzoek naar Brissot stuitte speurneus Darnton op een goudmijn, een eldorado waarvan elke historicus droomt: een compleet archief dat nog volkomen onaangeroerd was. Het was het archief van de *Société Typographique de Neuchâtel*, één van de belangrijkste achttiende-eeuwse uitgeverijen die veel illegale boeken op de Franse markt bracht. Sinds 1963 heeft Darnton het alleenrecht op het gebruik van deze enorme collectie, die exemplarisch is voor het hele boekenbedrijf in deze tijd. Hij wil dit recht gebruiken om een nieuw genre boekgeschiedenis te ontwikkelen dat hij *publishing history* noemt.

De boekgeschiedenis is tot nu toe vooral een Franse aangelegenheid geweest¹⁰. De reeds genoemde Daniel Mornet heeft hier een zeer stimulerende rol in gespeeld. Hij introduceerde de kwantificerende benadering in 1910 door een onderzoek naar vijfhonderd particuliere bibliotheken te publiceren. Eén van zijn verrassende conclusies was, zoals vermeld, dat het *Contrat Social* zo weinig voorkwam in het boekenbezit. Maar belangrijker waren de vragen die hij stelde: door wie werden boeken geproduceerd en door wie werden ze gekocht; om welke boeken ging het; kan het kwantitatieve onderzoek ons iets leren omtrent de verspreiding van Verlichtingsidealen, etc.¹¹.

Boekgeschiedenis is geen eenvoudige vorm van geschiedbeoefening. De praktische en methodologische problemen zijn groot. Statistische gegevens ontbreken bijvoorbeeld nagenoeg. Boekedities zijn vaak moeilijk te achterhalen, omdat er nog geen copyrights bestonden en de censuur ontweken moest worden. Een permanent probleem, dat ook nauwelijks opgelost kan worden, is het feit dat het bezit van bepaalde boeken nog niet betekent dat ze ook werkelijk werden gelezen. Niettemin zijn er toch wel interessante conclusies getrokken, bijvoorbeeld dat traditionele literatuurvormen in de achttiende eeuw bleven gehandhaafd. Het bezwaar tegen de bestaande *histoire du livre* is dat het vlees noch vis is: geen ideeëngeschiedenis maar ook geen sociale geschiedenis. Darnton stelt daarom met zijn *publishing history* een totale aanpak voor, waarbij alle aspecten van het boek ter sprake komen. Zijn ideaal is een *social history of ideas*.

Darnton heeft zelf een zeer indrukwekkend voorbeeld gesteld met *The business of Enlightenment. A Publishing History of the Encyclopédie 1775-1780*, een lijvig maar zeer leesbaar werk dat in 1979 verscheen¹². Darnton was inmiddels al hoogleraar te Harvard geworden. Het onderwerp van zijn boek is op zich zelf al belangrijk: de *Encyclopédie* geldt immers als het symbool van de Verlichting. De geschiedenis van dit werk begint in 1745. Toen kochten enkele Franse uitgevers de rechten op voor een Franse vertaling van de tweedelige, Engelse *Cyclopaedia* van Chambers. Wat aanvankelijk een vertaling zou moeten worden, werd onder redactie van Diderot en d'Alembert een zeer omvangrijk en vrijwel geheel nieuw werk: *l'Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (1751-1772). Deze folio-editie bestond uit zeventien delen tekst, elf delen platen en zij werd later aangevuld met een vijfdelig supplement en een tweedelig register. Er werden ruim 4000 exemplaren van verkocht, vooral in het buitenland want in 1759 werd de *Encyclopédie* samen met Helvetius' *De l'Esprit* verboden in Frankrijk; gelukkig kon het werk van de ondergang worden gered door tussenkomst van Malesherbes die 'directeur de la librairie' was en als zodanig privileges kon toekennen.

In 1768 kocht de Parijse uitgever Charles Pancoucke, een Belg uit Rijssel, de rechten op van de oorspronkelijke uitgevers met het doel een verbeterde editie uit te brengen. Hij was een agressieve en gewiekste zakenman, die evenwel een heilig geloof in de rede had. Hij specialiseerde zich in de *philosophes*, met name in Voltaire, Buffon en Rousseau en hij was op weg de leidende figuur in de Franse uitgeverswereld te worden¹³. In 1768 werd hij bijvoorbeeld de officiële boekverkoper van de *Imprimerie Royale* en de *Académie royale des Sciences*. Om zijn verbeterde folio-editie op de markt te kunnen brengen moest Pancoucke een felle concurrentiestrijd voeren met de afvallige monnik Félice, wiens 'gekuiste' *Encyclopédie d'Yverdon* (1770-1780) vooral aftrek vond in de protestantse landen. Hierbij werden van beide kanten consortia gevormd, waaraan vele belangrikeedrukkers van Europa deelnamen. De nieuwe folio-editie van Pancoucke verscheen tenslotte in Genève tussen 1771-1775. Intussen stond alweer een quarto-editie op stapel en hier begint het verhaal van Darnton eigenlijk pas.

Er zijn verschillende redenen waarom Darnton de folio-edities -en dan heb ik de piratenuitgaven die in Lucca en Leghorn verschenen niet eens genoemd- buiten beschouwing heeft gelaten. In de eerste plaats is er al veel over geschreven. In de tweede plaats kwamen deze edities slechts bij een kleine groep terecht en dan voornamelijk nog in het buitenland, zodat de kopers moeilijk te achterhalen zijn. Bovendien is over de materiële aspecten betrekkelijk weinig te zeggen. Heel anders ligt dit met de quarto- en ook de octavo-edities die later verschenen. Zij bereikten een veel grotere groep mensen, vooral in Frankrijk waar de sfeer liberaler werd na de troonsbestijging van Lodewijk XVI en hun geschiedenis valt nauwkeurig te reconstrueren met behulp van de 50.000 brieven die Darnton in Neuchâtel vond.

Pancoucke had al sinds 1769 afspraken met de *Société Typographique de Neuchâtel* (STN) lopen over een herdruk van de *Encyclopédie* en toen hij in 1776 een 'privilege général' had gekregen, verkocht hij een deel hiervan aan zijn compagnons. Samen zouden zij een herziene uitgave van de Genève-editie verzorgen. Terzelfder tijd was een boekhandelaar uit Lyon, Joseph Duplain, echter bezig met een goedkopere quarto-editie. Deze Duplain was een echte schurk, een 'robber capitalist' voor wie het woord *livre* eigenlijk maar één betekenis had, hoewel -en dat is de paradox van dit vroege boekaniers-kapitalisme- zijn grootste wens was een adellijke titel te kopen. Pancoucke wist de piraat-editie van zijn tegenstander verboden te

THE BUSINESS OF ENLIGHTENMENT

XXXXXXXXXXXX

A Publishing History
of the *Encyclopédie*
1775-1800

ROBERT DARNTON

*The Belknap Press of
Harvard University Press*

Cambridge, Massachusetts, and London, England

1979

krijgen en als *double-check* nam hij hem op als partner. Samen met de STN zouden zij een quarto-herdruk uitbrengen. De onderneming werd een groot succes. In totaal verschenen er drie quarto-edities, bestaande uit 36 delen tekst en 3 delen platen. De totale oplage was ruim 8000.

De sfeer binnen het consortium was overigens vaak te snijden. De heren draaiden elkaar met liefde een poot uit. Heel mooi is bijvoorbeeld het verhaal waarin Pancoucke en de directeurs van de STN Duplain chanteren met zijn zwendelpraktijken en een vergoeding eisen van 200.000 *livres*. Aan de andere kant voelden de Zwitsers zich weer gestoken door hun Franse collega's en dat werd voor Pancoucke bijna fataal, want zij zochten contact met uitgevers in Bern en Lausanne die een piraat-editie in octavo op de markt brachten. Pancoucke heeft werkelijk alle zeilen moeten bijzetten om zijn Franse markt hiertegen te beschermen en hierbij maakte hij royaal gebruik van koninklijke privileges. Heel interessant is de vermenging van kapitalisme en, als ik het zo mag zeggen, feodalisme die Darnton in zijn boek toont.

Het algemene beeld dat Verlichting en traditionele machten met elkaar in strijd waren gaat tenminste niet zonder meer op. Wat betreft de overheid kan gezegd worden dat zij in ieder geval na 1775 gunstig gestemd was tegenover de *Encyclopédie*. Zonder haar bescherming had Pancoucke zijn quarto-editie nooit kwijt kunnen raken op de Franse markt. Nu moet er wel bij gezegd worden dat hij de meest controversiële passages van de eerste editie van Diderot eruit gegooid had. Maar desondanks valt aan het einde van het Ancien Régime juist in de hogere kringen veel belangstelling voor de Verlichtingsideeën te constateren. En hier komt Darnton met een andere interessante conclusie. Door een zorgvuldige bestudering van de lijsten met 8000 inschrijvers komt hij tot de slotsom dat een overweldigende meerderheid van de quarto-exemplaren werd aangeschaft door juist die groepen die tijdens de Revolutie als eerste vielen: renteniers, hogere clerici, ambtsdragers, landeigenaren, parlementaire rechters, kortom aristocraten. Vergeleken met een oud bestuurlijk centrum als Besançon kwamen bijvoorbeeld opvallend weinig inschrijvingen uit handels- en industrie centra als Nantes of Lille. Kapitalisten waren niet geïnteresseerd in de Verlichting.

Overigens was de Verlichting wel een kapitale en kapitalistische onderneming. Met verve schildert Darnton alle facetten van het bedrijf dat *Encyclopédie* heette. En daarbij richt hij zijn aandacht niet alleen op financiële en organisatorische problemen, maar ook op uiterst concrete zaken als de aanvoer van papier of de productie van inkt, die werd samengesteld uit noten en rozijnen uit de Midi met toevoeging van Parijse terpentijn en lijnzaadolie. Hij gaat ook in op de vingerafdruk van een drukker in deel vijftien van de quarto-editie, die het gevolg was van teveel inkten waarvan de oorzaak weer lag in het zware werk aan de drukpers.

Om nog een indruk te geven van de verkoopcijfers van de *Encyclopédie* volgen enkele getallen. Van de eerste uitgave en alle latere heruitgaven verschenen in totaal zo'n 25.000 exemplaren. De eerste vier folio-edities -inclusief de piraten-uitgaven dus- bereikten 40 procent van dit totaal voor 1789. De drie quarto-edities behaalden een totaal van 8.000 en de octavo's tegen de 6000. De folio stond voor 2450 broden, de quarto voor 960 en de octavo voor 560. Een quarto kostte evenveel als het bedrag dat een landarbeider jaarlijks voor zijn gezin uitgaf aan brood. Erg veel zeggen die cijfers mij overigens niet.

Na de heruitgaven van de *Encyclopédie* van Diderot vatte Pancoucke het plan op om de encyclopedie der encyclopedieën uit te geven: de systematisch gerangschikte

Encyclopédie Méthodique. Het werd een wanstaltig iets dat onwillkeurig doet denken aan Elsschot's *Wereldtijdschrift*, een intellectueel gezwel dat over het graf van zijn schepper heenwoerde, een ontsparing van de speculatieve rede en een ontsparing van kapitalistische speculatie. Aanvankelijk zou het gaan om 42 quarto-delen die tussen 1782 en 1787 moesten verschijnen. Maar alles liep tegen: de inschrijving, de inzending van de 100.000 artikelen en de Revolutie die Pancoucke bijvoorbeeld dwong zich meer met de journalistieke kant van zijn bedrijf bezig te houden en die ook de immense compilatie van juridische onderwerpen in de *Encyclopédie Méthodique* in één klap beroofde van zijn actuele waarde. De problemen stapelden zich op naarmate de Revolutie radicaler werd en Pancoucke ging steeds meer terug verlangen naar het oude gildesysteem met zijn reglementen en privileges. Maar desondanks bleven de delen zich ook opstapelen. Toen Pancoucke na een zware depressie in 1794 de hele zaak overdeed aan een zekere Agasse, was deel 128 bereikt. Vier jaar later overleed de 'Atlas de la librairie' op tweeënzestigjarige leeftijd. Maar de *Encyclopédie* bleef verschijnen. Totdat de weduwe van Agasse in 1832 het monster stopte. Er waren toen 166 en een half delen tekst. Hoe groot de *Encyclopédie Méthodique* inclusief plaatwerken en supplementen werkelijk is, weet niemand. De catalogi van enkele grote bibliotheken variëren van 190 tot 200 delen. Een negentiende-eeuwse bibliograaf kwam tot de volgende telling: "102 livraisons ou 337 parties, formant 166 volumes et demi de texte et 51 parties renfermant 6439 planches in-quarto".

Er zou nog veel te zeggen zijn over bijvoorbeeld de inhoud en de medewerkers van deze laatste encyclopedie, maar het gevaar is groot dat dit verhaal dezelfde expansie gaat vertonen en we leven nu eenmaal in een tijd waarin het einde van de groei gepredikt wordt. Dus ik moet afsluiten. Ik kan dit niet beter doen dan door de komende delen van Darnton aan te kondigen¹⁴. Vorig jaar verscheen *The Literary Underground of the Old Régime*, een bundel opstellen, waarin het Grub street-thema wordt uitgewerkt. Binnenkort verschijnt *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, waarvan de Huizinga-lezing het eerste hoofdstuk zal vormen. Verder liggen al klaar een sterk cijfermatig manuscript over illegale boeken en bestsellers, grotendeels gebaseerd op het STN-archief, en een grote biografie over Brissot. Darnton is nu even in de veertig. Hopelijk haalt hij de tweeënzestig.

NOTEN

1. Uittreksel in *NRC-Handelsblad* (10 december 1983), 7.
2. *New York Review of Books* (1981); nummer en datum ben ik kwijt.
3. 'Gesprek met Robert Darnton', *NRC-Handelsblad* (18 november 1983), Cultureel Supplement, 5.
4. D. Mornet, *Les Origines Intellectuels de la Révolution Française*, Parijs, 1933,

- 406-410. 'Il est, dès sa jeunesse, l'image complète de toutes les aspirations d'une génération' (410).
5. Grub Street was een straat in het zeventiende-eeuwse Londen waar arme schrijvers woonden. De naam wordt meestal overdrachtelijk gebruikt. Over de sfeer in de Parijse Grub Street, zie: R. Darnton, 'The High Enlightenment and the Low Life of Literature in Pre-Revolutionary France' in: D. Johnson, ed., *French Society and the Revolution*, Cambridge, 1976, 53-87. Oorspronkelijk verschenen in: *Past and Present* 51, 1971 en later nog eens herdrukt als hoofdstuk 1 in R. Darnton, *The Literary Underground of the Old Régime*, Cambridge, Mass., 1982. Kritiek op het scherpe onderscheid tussen *Grub Street* en *le Monde* van Norman Hampson in een recensie in *New York Review of Books*, 7 oktober 1982, 43-44.
 6. R. Darnton, *Mesmerism and the End of the Enlightenment in France*, Cambridge, Mass., 1968. Paperback-editie bij Schocken Books, New York, 1970.
 7. C.C. Gillespie, *The Edge of Objectivity*, Princeton, N.J., 1960.
 8. M.S. Anderson, *Historians and Eighteenth-Century Europe 1715-1789*, Oxford, 1979, 106-111.
 9. Meer hierover in: J.H. Billington, *Fire in the Minds of Men. Origins of the Revolutionary Faith*, New York, 1980. Billington overdrijft wanneer hij de lijn van 'Grub Street' via Buonarroti doortrekt naar Lenin.
 10. Over recente ontwikkelingen zie bijv.: R. Birn, 'Livre et société after ten years: formation of a discipline', in: *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* CLI, 1976, 287-312.
 11. D. Mornet, 'Les enseignements des bibliothèques privées (1750-1780)', in: *Revue d'histoire littéraire de la France* 17, 1910, 449-496.
 12. R. Darnton, *The Business of the Enlightenment. A publishing History of the Encyclopédie 1775-1800*, Cambridge, Mass., 1979.
De volgende recensies zijn door mij geraadpleegd: J.M. Roberts in *New York Review of Books*, 7 februari 1980, 45 vlgg.; S. Schama in *London Review of Books*, 20 december 1979, 1 vlgg.; R. de Schryver in *TVG* 95, 1982, 427-429.
 13. Zie ook: S. Tuccoo-Chala, *Charles-Joseph Pancoucke & la librairie française*, Parijs, 1977. Over dit boek en over een aantal andere zaken ben ik ingelicht door Paulien Bieri nga, die in 1981 een referaat hield over *Pancoucke en de Encyclopédie* voor het themacollege 'Tussen rede en gevoel' van Wessel Krul en mijzelf.
 14. Over deze nog te publiceren werken, zie het interview vermeld in noot 3.